

Himla många kungar

FATABUREN 1993

HIMLA MÅNGA KUNGAR

NORDISKA MUSEET

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1993

FATABUREN 1993

ISBN 91 7108 338 3

ISSN 0348 971 X

Redaktör Hans Medelius

Bildredaktör Eva Dahlman

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd. Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslaget föreställer Karl XII. Miniatyrmålning på emalj. Nordiska museet (se äv. s. 185).

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

VASASÖNERNA

Christer Öhman

ERIK XIV

Tre gånger hade Gustav Vasa trätt i brudstol. 1531 gifte han sig med den tyska furstedottern Katarina av Sachsen-Lauenburg, tre år senare, efter Katarinas hastiga död i sviterna efter ett missfall, med Margareta Leijonhufvud och 1551, femtiosex år gammal, med den då blott sextonåriga Katarina Stenbock. Det sista äktenskapet blev barnlöst, men i de båda tidigare hade han inte mindre än elva avkomlingar. Nio av dem nådde vuxen ålder: sönerna Erik, Johan, Magnus och Karl samt döttrarna Katarina, Cecilia, Anna, Sofia och Elisabeth. Äldst av dem var Erik, och i enlighet med Västerås arvförening skulle han ärva kronan efter sin far. Men kung Gustav tänkte på alla sina barn. Döttrarna giftes bort förnämt och rikt med tyska furstar och sönerna utnämndes till hertigar. I kungens testamente fick de också var och en ett eget furstendöme att styra över. Johan tilldelades de sydöstra delarna av Finland, Magnus fick Östergötland, Dalsland och delar av Västergötland och Karl Södermanland, Närke och Värmland.

Om Gustav Vasas begravning i december 1560 hade varit det ståtligaste skådespel som någonsin skådats i landet så överträffades det ändå av Erik XIV:s kröning. Högtiden ägde rum i Uppsala, och där hade sista veckan i juni 1561 samlats allt vad vasatidens Sverige kunde erbjuda av högt och förnämt. Dit kom kungens bröder, hertigarna Johan, Magnus och Karl, dit kom änkedrottning Katarina och de kungliga fröknarna, som prinsessorna på den tiden kallades, och dit kom rikets främsta stormän och deras familjer. Där hade infunnit sig sändebud från de främmande makter med vilka kung Erik hade förbindelser; Danmark, Pommern, Sachsen och andra tyska furstehus men också – som

Erik ville markera sitt trontillträde med en praktfull kröning och beställde till denna en helt ny uppsättning regaler. Han lät också studera kröningsceremoniel vid det engelska hovet. Kronan utfördes av guldsmeden Cornelius van Weijden, och bars fram vid kröningen av riksrådet Sten Eriksson Leijonhufvud. Äpplet, också det utfört av van Weijden, bars fram av riksrådet Birger Nilsson Grip, spiran, utförd av Hans Heidenrik, frambars av rikshovmästaren Per Brahe. Nyckeln, som fördes allra främst av riksrådet Gustav Johansson Tre Rosor, var utförd av guldsmeden Peter Holtswijller. Skattkammaren. Foto Studio Granath.

ett påtagligt vittnesbörd om Eriks lysande utrikespolitiska framgångar – representanter för köpstaden Reval samt ridderskapet i Harrien, Wierland och Jerwen, de estländska landskap vilka helt nyligen hyllat den svenske kungen som sin rättmätige herre. Oerhörda summor ur Gustav Vasas skattkammare hade satsats för att kunna uppvisa den prakt som tillfället krävde. Pärlor, spetsar, de kostbaraste högtidskläder broderade med guld och

Erik XIV i 25-årsåldern. Oljemålning på trä av holländaren Domenicus Verwilt. Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

ädla stenar hade hämtats från Antwerpen och London liksom stora mängder av kryddor, konfekter, sylter och dyrbara viner. I räkenskaperna från evenemanget uppges att fyra djäknar arbetade i fjorton dagar på slottet enbart med att stöta kryddor. För att roa gästerna med skådespel hade anskaffats många sällsamma djur: lejon, uroxxar, kameler, kaniner och annat som på den tiden var främmande i Sverige.

Själva kröningsakten, festligheternas höjdpunkt, ägde rum den 29 juni. Kungen och hovet samlades först i rikssalen uppe på slottet, och sedan skred processionen långsamt och högtidligt nedför slottsbacken på en väg belagd med rött engelskt kläde. Kungen vandrade under en gyllene baldakin buren av adelsjunkrar, och han var klädd i vita hosor och pärlstickade skor, en tröja beströdd med ädla stenar och över den en rock av gyllenduk, broderad med pärlor i form av kronor och rosor. På huvudet bar han en baret, prydd med en vit fjäder. I täten av tåget fördes de kungliga tecknen, och därefter leddes kungens häst av riksrådet Gustav Johansson Tre Rosor. Kungen följdes av sina bröder. Stor uppmärksamhet bland de utländska gästerna väckte hertig Johan i en dräkt av violbrun sammet med hermelinsfoder och en slängkappa över. Den pommerske sekreteraren Simon Fischer, som stod mitt i den värsta trängseln vid domkyrkan och efteråt har gett en ingående skildring av högtidligheterna, liknade hans klädning med den som kurfurstarna i det Tyska riket brukade bära. Riksregalierna bars i processionen av fem rådsherrar. Det stora rikssvärdet, vid denna tid fortfarande det främsta tecknet på den kungliga värdigheten, hade anskaffats redan under Gustav Vasas tid, men både kronan, spiran, äpplet och riksnnyckeln var särskilt tillverkade till kröningen av inkallade nederländska guldsmeder.

Utanför domkyrkan möttes kungen av rikets biskopar med primas Laurentius Petri i spetsen. Mycket hade den vördige prelaten, yngre broder till Sveriges reformator, fått skåda i sina dagar. Under 1520-talet hade han studerat vid universitet i Tyskland, och han hade 1531, bara 32 år gammal, av Gustav Vasa utsetts att som den svenska kyrkans förste lutheranske ärkebiskop leda det väldiga omdaningsarbete som då förestod. I nära trettio års tid hade han verkat. Samarbetet med kungen hade på det hela taget fungerat väl, men mäster Lars hade säkerligen haft sina svåra stunder, som den gången då Gustav Vasa tvingade honom att bli bisittare i den domstol som dömde både kanslern Laurentius Andreae och hans egen bror Olaus till döden för förräderi. Nu hade han att motta sin herres son och arvinge i sin egen domkyrka och viga denne till sitt ansvarsfulla ämbete. Till musik av trumpeter, pukor, krumhorn, skalmajor, basuner och orgel förde han det kungliga följet in i helgedomen.

Högtiden inleddes med psalmsång, och därefter höll ärkebiskopen en lång predikan över ett för dagen speciellt utvalt ämne:

”Om världslig överhet, hennes ämbete och vad hon efter gudomlig lära i skrifterna är sina undersåtar pliktig, desslikes och vad undersåtarna äro överheten pliktige.” Så steg kungen fram i koret, och sedan böner lästs och kungen avlagt en högtidlig ed att styra riket väl och hålla landets lagar kläddes han av till midjan. Ärkebiskopen smorde honom med den heliga kröningsoljan på pannan och bröstet, mellan skuldrorna och på axlarna, armbågar och handlovarna. Han ikläddes en vit livkjortel, fick kröningshandskar på sina händer och en kungamantel på axlarna och till sist satte ärkebiskopen kronan på hans huvud. Även spiran, nyckeln, äpplet och svärdet fick kungen mottaga. ”Nu är den stormäktigste högborne furste och herre Erik XIV smord och kallad till Sveriges konung,” ropade en härold. ”Gud give vår konung lycka och salighet, honom ske lycka och långvarigt regement!” svarade menigheten. Och så avslutades ceremonin med att hertigarna böjde knä framför sin broder och svor honom tro och huldhet.

Efter kröningen kallades tre av rikets förnämsta adelsmän fram: riksråden Svante Sture, Per Brahe och Gustav Johansson Tre Rosor, alla nära befryndade med kungahuset. I tur och ordning fick de falla på knä framför kungen, ikläddes grevekappa med tillhörande hatt och krona och utnämndes på det viset till de första grevarna i vårt land. Nio herrar med hertig Johans morbror Sten Eriksson Leijonhufvud i spetsen upphöjdes därefter på samma sätt till friherrlig värdighet, och till sist utropade härolden: ”En är Sveriges, Götes och Wendes konung, och änskönt flera kronor blänka för edra ögon, må ingen det så taga som skulle fler än en konungslig herre finnas!”

På kvällen höll kungen fest på slottet för de förnämsta gästerna. I sex dagar varade högtidligheterna med lek och dans, tornerspel, fyrverkerier, djurhetsningar och de yppigaste och frikostigaste gästbud man kan tänka sig. Särskilda för tillfället slagna kröningsmynt kastades ut på stadens gator, och på gården utanför slottet utspisades menigheten. Två stora bryggpannor hade kokats fulla med kött, där fanns stekar på spett, pastejer i mängder och en helstekt oxe, invändigt fylld med får, gäss och andra fåglar. Vin och öl rann ur två brunnar, och vem som helst fick dricka så mycket han ville. Där var stor trängsel och mycken lust att beskåda, berättas det.

BRÖDERNA

Mer än något annat hade Gustav Vasa fruktat den avund, som en del av den svenska adeln hyste mot Vasaätten. För att hans efterträdare alltid skulle ha pålitliga och mäktiga hjälpare hade han därför givit sina yngre söner större resurser än någon storman kunde förfoga över, ”menandes”, skrev hans sonson Gustav II Adolf ett halvsekel senare, ”att såsom allmän fara plägar ock ovänner ense göra, mycket mera skulle hon här förena bröder”. Men i detta hade gamle kung Gösta räknat fel. Endräkten blir sällan långvarig när syskon skall dela på makt och rikedom, och Eriks bröder hade gjorts alltför mäktiga för att de skulle nöja sig med en ställning endast som kungens trogna undersåtar. Längre skulle det inte dröja förrän fiendskapen mellan bröderna bröt ut i öppen strid.

Redan före kröningen, i april 1561, hade Erik låtit kalla ständerna till möte i Arboga. Mot hertigarnas fåfänga protester fattades där en rad beslut, de så kallade Arboga artiklar, som starkt inskränkte deras möjligheter att självständigt styra i sina furstendömen. Framför allt fastslogs, att slotten i hertigdömena alltid skulle hållas öppna för kungen och att alla innevånare där skulle svära också honom trohet, inte bara hertigen. Därmed skulle dennes underlydande vara lika skyldiga att lyda kungens påbud som folket i det övriga riket. Hertig Karl var vid denna tid endast elva år gammal, och lika litet som den svage och sedermera sinnessjuke hertig Magnus förmådde han göra något motstånd mot kungen. Johan såg sig också till sist tvingad att skriva under beslutet, trots att han däri kunde skönja ”så många giller och snaror, varmed konungen kunde dem när som helst besnärja”.

Nästa orsak till konflikt blev politiken i öster. Den livländska ordensstaten, den som hade omfattat ungefär de länder som vi numera kallar Estland och Lettland, stod inför sin upplösning, och det var många som ville vara med och dela det rika arvet. Inte minst lockande tedde sig möjligheterna att genom erövringar i Balticum skaffa sig kontroll över den omfattande handeln på Ryssland. Polen och Danmark hade på olika vis anmält intresse, ryssarna ville gärna nå fram till havet; till och med Gustav Vasa hade under ett par år mot slutet av sin regering glömt sin vanliga försiktighet och gått i krig mot moskoviten.

Sedan 1556 satt hertig Johan som herre på Åbo slott. Därifrån

*Johan III. Porträttet är en 1600-
talskopia av en nu försvunnen
målning, Gripsholm.
Foto Statens konstmuseer.*

hade han god uppsikt över vad som skedde i ordensstaten, och han insåg mycket väl vilka möjligheter som öppnade sig. Redan tidigt smidde han planer på att vinna land på andra sidan Finska viken, och det blev därför ett streck i räkningen för honom när Reval och de estländska landskapen sommaren 1561 sade upp ordensmästaren tro och lydnad och gav sig under Erik XIV.

HERTIG JOHANS FRIARRESA

Johan ville emellertid inte utan vidare ge upp sina ambitioner att bli något mer än bara en vasall till sin äldre broder. Redan under Gustav Vasas livstid hade talats om ett giftermål mellan Johan och Katarina Jagellonica, syster till den polske kungen Sigismund August, och sommaren 1561 hade ett polskt sändebud anlant till Stockholm för att förhandla om saken. Johan var långt ifrån ovillig. Sigismund August var barnlös och hans två systrar ogifta; en förbindelse med den polska kungafamiljen tycktes därför öppna stora möjligheter, både för Johan själv och de arvingar han med tiden hoppades få. Erik hade tidigare uppmuntrat broderns planer, och han ställde sig inte heller nu avvisande.

Men Erik kom snart att ändra uppfattning. Han insåg vilka faror en allians mellan Johans finländska furstendöme och den polsk-litauiska monarkin skulle kunna medföra för hans nya besittningar i Estland, och han var dessutom långtifrån nöjd med vad han hade uppnått. Han planerade för en fortsatt svensk expansion i det baltiska området, och detta måste förr eller senare med nödvändighet leda till konflikt med Polen. Därför skrev han till Johan och uppmanade honom att ompröva sina giftermålsplaner.

Johan hade emellertid redan fattat sitt beslut. Den 19 juni 1562 avseglade han från Åbo med sitt skepp *Ursus Finlandicus*, "den finska björnen". Målet var Danzig; trots broderns uttryckliga förbud ämnade han fullfölja vad han hade påbörjat. Nästan samtidigt gav Erik order om fortsatt militär offensiv i Estland.

Från Danzig begav sig hertig Johan till Sigismund Augusts hov, vilket för tillfället uppehöll sig i Kaunas i Litauen. Där blev han väl mottagen, och den sköne och belevade hertigen vann stort behag i allas ögon – och inte minst prinsessan Katarinas. Det berättas, att kung Sigismund helst ville ha sin äldsta syster Anna bortgift först, och att han gick in till de båda prinsessorna

Trots brodern Erik XIV:s förbud reste hertig Johan 1562 till Polen och förmålades med den 11 år äldre Katarina Jagellonica, dotter till Sigismund I Jagello, konung av Polen, och hans drottning Bona Sforza. På porträttet bär Katarina ett juvelbesatt C. Smycket återfanns 1833 i hennes grav i Uppsala domkyrka. Porträttet, i Lucas Cranachs art, tillhör Nationalmuseet i Krakow. Foto Statens konstmuseer.

och frågade Katarina allvarligt, om hon verkligen önskade gifta sig med den svenske hertigen. Hon teg men rodnade starkt, och prinsessan Anna fick be sin broder så vackert att ge med sig. Det gjorde kungen, och bröllopet stod i Vilnius den 4 oktober 1562, en händelse som för lång tid framåt skulle komma att få avgörande inverkan både på Polens och Sveriges öden. Den omedelbara följderna blev emellertid att Johan till sin nyförvärvade frände lånade ut en summa om 120 000 daler och i pant erhöll sju av de slott i Estland och Livland, som polackerna behärskade. Det nordligaste av dessa, Weissenstein, belägrades sedan en månad tillbaka av kung Eriks trupper. Brytningen mellan de kungliga bröderna var ohjälplig.

”INGEN UTOM DÖDEN”

Året därpå fick striden sin första urladdning. Johan rustade sig till försvar på Åbo slott och fick folket i hertigdömet att svära en ed att troget stå honom bi emot kungen. Erik lät i sin tur fängsla flera av Johans medhjälpare. Under pinliga förhör frampressades ur dem ”bekännelser” om att Johan förberedde uppror samt traktade efter kungens liv och välfärd, och med sådant beväpnad skred Erik till aktion. Jöran Persson, juridiskt skolad prästson från Salberget i Västmanland, kunglig sekreterare och ofta anlitad som åklagare i dylika sammanhang, fick inför en för ändamålet särskilt inkallad riksdag framföra de anklagelser som riktades mot hertigen. Efter en veckas överläggningar fann ständerna denne skyldig till landsförräderi och dömde honom till döden, ”så framt ej konungen av synnerlig gunst och nåd ville honom häruti någon skoning bevisa”.

Efter detta sände Erik trupper mot Åbo, men striden blev inte lång. Johan var snart innesluten på slottet, hans folk övergav honom och den 12 augusti fann han för gott att ge upp kampen. Som fångar fördes både han och Katarina Jagellonica till Stockholm. På rådhuset anklagades hertigen av Jöran Persson genom ”ett vidlyftigt tal”, som det står att läsa i den krönika, som sekreterarens son Erik Jöransson Tegel längre fram författade. Till detta ville hertig Johan inte säga mycket utan svarade med få ord: ”Min sak och gärning skola kejsare, furstar, konungar och herrar döma om, och icke du, din prästekläpp.”

Hertigen fick emellertid nåd. Dödsstraffet omvandlades till

fängsligt förvar på Gripsholms slott, och dit följde Katarina Jagellonica honom. I mer än fyra år vistades hertigparet där, och Katarina födde sin man två barn i fångenskapen: dottern Isabella, som avled bara två år gammal, och sonen Sigismund. Jöran Persson hade på kung Eriks uppdrag erbjudit Katarina Jagellonica att välja mellan två saker: att antingen leva ensam med furstligt underhåll på ett av kungens slott eller att följa sin make i fängelset men att i så fall bara få behålla en jungfru och en piga hos sig. Det berättas, att hon då började ropa och säga att hon hellre ville dö än lämna hertig Johan. Av sin hand tog hon sin vigselring, räckte den till sekreteraren och bad honom läsa vad som stod ristat på dess insida: *Nemo nisi mors*, "Ingen utom döden".

NORDISKA SJUÅRSKRIGET

Erik XIV:s drömmar om att bygga upp ett svenskt välde i Balticum gjorde att han kom i konflikt inte bara med Polen utan också med Danmark och Lübeck. 1563 bröt kriget ut, och striderna varade i sju långa år av förfärliga härjningar, framför allt i gränslandskapen mellan Danmark och Sverige. Värst råkade nog Ronneby ut. I september 1564 intogs staden av svenska trupper under kungens eget befäl, och Erik har själv i ett triumferande manifest berättat om hur hans knektar efter stormningen formligen slaktade de försvarslösa innevånarna:

Vattnet i älven var rött som blod utav de döda kroppar, förutom vad som i staden blev nederlagt. Och voro fienderna så försagde att man föga omak hade för dem, utan man stack uti dem såsom uti en hop vildsvin, och skonade man ingen, utan slog ihjäl alla vapenföra, så att i staden blevo mer än två tusen man om halsen, förutom några kvinnor och barn, vilka finnarna slog ihjäl.

Kriget kom emellertid snart att ge Erik allvarliga bekymmer. Gustav Vasa hade byggt upp ett rike som skulle fungera under fredstid, och han hade i varje fall under den senare delen av sin regering haft goda finanser. Inkomster och utgifter balanserade oftast och i herr Eskils gemak samlades silvret på hög. Erik XIV hade i detta som i så mycket annat en helt annan inställning än den sparsamme fadern. Hos en konung som avsåg att tävla med samtidens främsta furstar måste enligt hans uppfattning med nödvändighet en betydande ståt utvecklas, och detta medförde

I denna bild visar Georg von Rosen den elake, skadeglade Jöran Perssons ansikte med den spetsiga näsan när han betraktar Nils Stures skymfliga intåg i Stockholm. Fotolitograferad glastradering. Tillhör Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

att inköpen av lyxvaror till hovet ökade kraftigt, inte bara i samband med den praktfulla kröningen. Ryktet om kung Eriks omätliga rikedomar spreds också snabbt över Europa, men den obehagliga konsekvensen blev, att kronans utgifter varje år efter tronskiftet 1560 kom att överstiga dess inkomster. Situationen blev givetvis inte bättre när kriget bröt ut. Den som vill föra krig måste som bekant ha gott om pengar. Det är en sats, vars sanning Erik XIV bittert skulle få erfara.

Det är i dessa sammanhang man först kan märka att Eriks verklighetsuppfattning hade sina brister. Han hade många gånger svårt att inse krassa realiteter och kunde i stället hänge sig åt sådant som närmast kan beskrivas som önskedrömmar – eller rentav sökande av syndabockar för att dölja obehagliga sakförhållanden som han inte ens ville erkänna för sig själv.

KUNG ERIKS RÄNTMÄSTARE

Hösten 1562 skrev ståthållaren i Estland, Klas Kristersson Horn, till Stockholm och begärde mera silver för att kunna avlöna sina knektar. Kungen tog mycket illa vid sig. Han hade redan skickat stora penningssummor över havet; skulle detta inte vara tillräckligt? Fanns det månne en dold förebråelse i herr Klas begäran? Men Erik var snart på det klara med hur det måste ligga till: pengarna hade givetvis förskingrats. Räntmästaren Anders Nilsson kallades från Reval för att göra räkenskap inför kungen, och efter en tid fick ståthållaren besked om vad penningbristen berodde på: räntmästaren hade bedragit både kungen och krigsfolket. Anders Nilsson ställdes inför Höga nämnden, den högsta domstol som Erik XIV hade inrättat efter sitt trontillträde och där Jöran Persson fungerade som åklagare, dömdes till döden och avrättades.

Att ha hand om kronans kontanta medel tycks ha varit en riskabel sysselsättning under Erik XIV:s tid. En lång rad av kungliga räntmästare, kamrerare och varuskrivare fick dela Anders Nilssons öde. En annan av dessa beklagansvärda var Engelbrekt Andersson, vilken innehade posten som räntmästare 1566. I november detta år inkom på nytt klagomål från Estland om att ryttare och knektar inte hade fått den sold de enligt avtal skulle ha, varken pengar eller kläde. Kungens svar blev den vid det laget sedvanliga hänvisningen till försumlighet från räntmäs-

tarens sida, och Engelbrekt Andersson ställdes inför rätta, anklagad för förskingring. Denne försvarade sig efter bästa förmåga och kunde hänvisa till att hans egna räkenskaper var i god ordning; de medel han av kungen hade fått att disponera hade helt enkelt inte varit tillräckliga för att betala ut vad knektarna skulle ha. Men eftersom hans räkenskaper inte överensstämde med kungens egna register – så står det att läsa i Höga nämndens protokoll – var förskingringen bevisad och Engelbrekt Andersson dömdes till döden. Mot löfte om nåd försökte man få honom att ta på sig ansvaret för ytterligare förseelser av liknande art, men räntmästaren vägrade envist – och blev avrättad. Kanske tänkte han på hur det hade gått för hans företrädare i ämbetet, Erik Berg. Denne hade bara ett år tidigare i en likadan situation förmåtts erkänna sig skyldig till flera fall av förskingring och benådats till livet – men bara under förutsättningen att han inom en viss tid återbetalade den fordran – 9 800 mark, en betydande summa –, som kronan genom detta förfarande ansåg sig ha på den arme räntmästaren. När han inte lyckades med detta hade dödsdomen gått i verkställighet. Kungen hade ändå vunnit det som utan tvekan var det främsta syftet: att flytta över skulden för de uteblivna utbetalningarna från sig själv till sina underordnade ämbetsmän. Det är lätt att föreställa sig hur de anklagade förtvivlat sökte försvara sig: de kunde ju inte gärna leverera pengar eller varor som de inte hade hur många gånger kungen än gav order om det. Alla sådana invändningar viftades bort. De hade inte lytt kungens befallning, och det räckte för att bli dömd till döden i Höga nämnden. Vem kunde med framgång tillbakavisa en anklagelse om att hans register inte stämde med kungens?

VÅR FÖRSTE RENÄSSANSKUNG

Mycket talas i källorna om Erik XIV:s fina bildning och behagliga väsende. Kungen av Sverige var en mycket vacker furste, har det franska sändebudet till Norden vid denna tid, Charles de Danzai, berättat. Erik var väl växt och hade anlag för och skicklighet i alla slags ting. Han talade utmärkt tyska och latin, ”ganska väl” franska och var hemma i både historia och matematik. Från annat håll vet vi att han var en duktig ryttare och fäktare och att han tecknade och musicerade väl. Det uppges till

*Erik XIV som idealbild av en
1500-talsfurste. Minnespeng av
bly. Kungliga myntkabinettet.
Foto Antikvarisk-topografiska
arkivet.*

och med att han själv komponerat psalmer och andra musikstycken som framförts vid offentliga högtidligheter i Stockholm.

Men det finns också åtskilliga mörka drag i bilden av denne vår förste renässanskung. I likhet med fadern – och bröderna – hade han ett häftigt lynne, och han kunde vara oerhört misstrogen mot allt och alla. Per Brahe talar i sin krönika om att Erik aldrig kunde tåla att någon i hans närvaro strök sig över munnen, harklade eller spottade, viskade eller log åt något annat; allt sådant trodde han skedde honom till åtlöje. Hans misstänksamhet gick stundom över gränsen till rent förföljelsemani. Ständigt oroade han sig för sammansvärjningar mot hans krona från högadelns sida, och mest av alla fruktade han herrarna av Sturesläkten, den ätt som innehaft makten i riket före Vasarna och under vars namn upprorsfanan två gånger rests mot Gustav Vasa. Enligt en tradition hade en stjärntydare spått kung Erik att en

ljushårig man en gång skulle störta honom från hans tron. En man som hade ljust hår var hertig Johan. En annan var Nils Sture, äldste son till greve Svante Sture och sonson till riksförståndaren herr Sten.

STUREMORDEN

Konflikten mellan Erik och högadeln kom till ett dramatiskt utbrott våren 1567. Kungen hade anklagat en hel rad av rikets förnämsta ädlingar för högförräderi och låtit gripa dem: Svante Sture och hans söner Nils och Erik, Sten Eriksson Leijonhufvud, Abraham Gustavsson Stenbock, Sten Axelsson Banér och Ivar Ivarsson till Strömsnäs. Nu satt de alla fängslade på Uppsala slott och väntade på ständernas dom.

Några av de fångna herrarna hade redan rannsakats inför Höga nämnden, och två av dem, Abraham Stenbock och Ivar Ivarsson, var dömda till döden. Saken var dock av sådan vikt och de anklagade så högt uppsatta att Erik av den anledningen hade beslutat underställa målet riksdagens prövning. I flera dagar förhandlade han med ständerna. Där hade märkts en del missnöje; Erik har själv i sina dagboksanteckningar talat om att vissa bland prästerna och bönderna knorrade och utöste förbannelser över honom. Men de flesta svarade som kungen önskade. Domen över Abraham Stenbock och Ivar Ivarsson bekräftades, och över de övriga anklagade utfärdades ett aktstycke enligt vilken de alla skulle straffas som ärelösa, trolösa och menediga skälmar.

På förmiddagen den 24 maj kom Erik överraskande in i Sten Eriksson Leijonhufvuds fängelse. Kungen var klädd som en spansk riddare, får man veta i en av de många berättelser som efteråt har nedtecknats om dessa händelser; han bar smala åtsittande hosor, en livtröja av sammet, en kort sammetskappa och en hatt på huvudet, allt i svart. Herr Sten hade bara nattskjortan på sig, men kungen tog honom med sig till det rum där Svante Sture satt inspärrad. Där föll Erik på knä framför dem båda och bad om deras vänskap. Sedan lämnade han dem. Man kan väl tänka sig den förvåning men också den lättnad de fängslade herrarna måste ha känt. De klädde sig genast och gjorde sig beredda att lämna fängelset.

Men just som kungen var på väg ut stod Jöran Persson i dörren, berättas det, och han ropade: "Nådige konung, här är en

Konflikten med högadeln kom till ett dramatiskt uttryck 1567. Erik anklagade en del av de förnämsta bland adeln för högförräderi och lät fängsla dem på Uppsala slott. På Gustaf Cederströms målning har Erik just stött dolken i herr Nils Sture, som dragit ut den, kysst den och återlämnar den till Erik. Han låter sig dock inte bevakas utan hans drabant får fullborda dådet. Uppsala universitets konstsamlingar. Foto Bild Produktion Sven-Olof Ahlgren, Knuthy.

part här ute, som intet menar Eders Konglige Majestät något gott!" Kungen sprang ut och frågade häftigt: "Vem är det?"

Sedan kunde man se kungen stå stilla en stund på borggården, mitt i en ring av knektar. Bredvid honom syntes prästen Petrus Caroli, superintendent i Kalmar och nära förtrogen till Erik ända sedan dennes tid som hertig på Kalmar slott. De talade länge med varandra, det syntes också tydligt, men ingen vet vad som sades.

Plötsligt lämnade Erik ringen. Han drog ned hatten i pannan, tog med sig två knektar och gick med hastiga steg mot det rum där Nils Sture vistades. Genom dörren kunde man höra denne sjunga en psalm:

Må jag olyckan ej undgå,
men ogunst få
av världen och dess förste;
så vet jag dock en säker konst
att söka gunst
hos Gud, som mig kan trösta!

När dörren öppnades låg Nils Sture på sin säng, läsande i sin bönbok. "Är du nu här, din riksförrädare!" utropade kungen och ryckte upp sin dolk. Herr Nils sprang upp ur sängen och kastade sig på knä. "Allernådigste konung, jag är ingen förrädare," svarade han, "utan har troget tjänat och vägat mitt liv för Eders Konglige Majestät!"

Som svar högg Erik till mot Nils Sture med sin dolk. Den träffade i armen och fastnade där. Herr Nils drog ut dolken, torkade av blodet, kysste dess fäste – sägs det – och lämnade tillbaka den till kungen. "Allernådigste konung, skona mitt unga liv, ty jag vet mig inte hava förtjänt onåd!," bad han. "Hör hur den skälmen kan bedja för sig!" utbrast kungen. Därvid sprang drabanten Peder Velamsson fram, stötte sin bardisan genom ögat på herr Nils så att udden stack ut baktill – sägs det också – och sedan fullbordades dådet med sju styng genom kroppen.

Efter mordet rusade kungen ut på borggården. Han tog med sig några få drabanter, och försvann bort från slottet, söderut på vägen mot Flottsund. Eriks lärare Dionysius Beurreus följde efter för att söka tala kungen till rätta. Denne gav knektarna order att sticka ned mästern Dionysius, och sedan vet ingen riktigt vart Erik tog vägen. Efter en stund kom en av drabanterna tillbaka till slottet och meddelade profossen Peder Gadd vad kungen hade befallt: alla de fångna skulle dräpas utom herr Sten. Och på eftermiddagen utspelades förfärliga scener i slottets källarvalv. Knektarna gick från rum till rum och avlivade herrarna, en efter en. Svante Sture mötte döden med sant kristlig undergivenhet, berättas det. En av drabanterna körde sin hillebard i axeln på honom, men greve Svante sade bara lugnt: "Gud vare mig nådig, du arme man stack ej rätt!", och pekade på sitt hjärta så att bödeln skulle träffa rätt med nästa stöt. Erik Sture och Ivar Ivarsson gjorde däremot motstånd, men till slut blev också de dödade. Bara Sten Eriksson Leijonhufvud och Sten Axelsson Banér fick leva. Kungen hade ju befallt att "herr Sten" skulle sparas, och för säkerhets skull skönade profossen dem båda två.

KARIN MÅNSDOTTER

I fyra dagar irrade Erik XIV ensam omkring i skogarna söder om Uppsala, plågad av sitt samvete och rädd för var buske, säger en av hans krönikörer. Man fann honom till sist i en by i Odensala socken, klädd i bondekläder och fullständigt från sina sinnen. När man hälsade honom som konung svarade han att han var avsatt och att Nils Sture var riksföreståndare.

I mer än ett halvår varade kung Eriks sjukdom. Rådet måste styra riket i hans namn; i sitt omtöcknade tillstånd var kungen helt oförmögen att sköta regeringsbestyren. En betydelsefull åtgärd vidtogs under denna tid: hertig Johan släpptes fri ur sitt fängelse. I början av oktober möttes bröderna för första gången på flera år på Väntholmen nära Svartsjö. Johan hade knappt hunnit stiga i land och komma upp genom strandporten förrän Erik med förvirring i blicken knäföll framför honom och hälsade honom som konung. Hertigen blev inte litet förskräckt, föll också han ned på sina knän och försäkrade, att Erik var den som rätteligen härskade över honom och alla svenskar. Sedan de omfamnat varandra och således skiftat orden sinsemellan att ingen ville kännas vid konunganamnet skildes de åt, berättar sekreteraren Sven Elofsson.

På nyåret 1568 var Erik så frisk igen att han kunde återta regeringen. Han ledde personligen en aktion mot danska trupper, som trängt långt in i Östergötland, och han kunde snart meddela att fienden drog sig tillbaka. Redan i slutet av februari återvände han till Svartsjö kungsgård. I juni höll han ett ståtligt intåg i Stockholm med fångar och erövrade danska banér som segertecken. Men då var hans dagar som härskande konung räknade.

Erik XIV hade under hela sin regeringstid hyst storstilade planer på utrikespolitiskt motiverade giftermål; i olika omgångar hade han anmält intresse till drottningarna Elisabeth av England och Maria Stuart av Skottland, till lantgrevinnan Kristina av Hessen, dotter till en av det protestantiska Tysklands mäktigaste furstar och till prinsessan Renate av Lothringen, dotterdotter till Kristian II och därmed med arvsanspråk på både Danmark och Norge. Men ingen av dessa blev kung Eriks brud och inte heller någon ung dam ur den svenska aristokratin, vilket många i högadeln hade hyst förhoppningar om. I stället företog han sig något oerhört: han legitimerade förbindelsen med sin frilla Karin

Månsdotter. Den 4 juli 1568 stod deras bröllop i Stockholms Storkyrka. Dagen därpå kröntes Karin vid sin makes sida till drottning av Sverige.

Karin Månsdotters far var vanlig knekt och hennes mor var av bondsläkt från Trögds härad i Uppland. Hon hade kommit till hovet tre år tidigare som kammarjungfru hos Eriks syster Elisabeth. Hon var ovanligt vacker, sägs det, högbarmad och med breda höfter, och hon hade blivit kungens erkända frilla bara femton år gammal. Två barn hade hon redan fött Erik: dottern Sigrid och sonen Gustav. Denne blev nu rikets tronföljare.

Till bröllopsfestligheterna var Karins morbröder, tre bönder från Trögd, inbjudna. Ärkebiskopen förrättade vigseln och flera av rikets förnämsta adelsmän deltog. Men många kände en oro ligga i luften. Mitt under den högtidliga ceremonin svimmade rikskanslern Nils Gyllenstierna av utmattning och tappade drottningens krona på golvet, och det gick mycket mummel man och man emellan, att detta kunde båda också kung Eriks fall. Inte mindre illavarslande var det, att kungens bröder, fastän inbjudna, inte hade infunnit sig.

HERTIGARNAS UPPROR

Bara några dagar efter Karin Månsdotters kröning samlade Johan och Karl sitt krigsfolk. Enligt sägnen möttes de första gången under en gammal ek utanför Vadstena, där de svor en ed att troget stå samman och att inte vila förrän Erik var avsatt från sin tron. Som ett minne från den stunden bar de eklöv fästade i sina hattar när de drog ut i spetsen för sina trupper. Vadstena, Nyköping och Uppsala föll för dem, och en efter en övergav Eriks anhängare sin konung. Snart kunde hertigarnas folk slå läger utanför Stockholm.

Men för Jöran Persson var det inte möjligt att byta herre. Erik såg sig nödsakad att utlämna honom till sina bröder, och de lät utan dröjsmål lägga den hatade sekreteraren på pinbänken. Efter tortyren avrättades han med stor grymhet uppe på Brunkebergsåsen; från slottet kunde Erik se hur Jörans rådbråkade kropp styckades i fyra delar och lades på stegel.

Några dagar senare föll huvudstaden för hertigarnas trupper. Ständerna sammankallades, och de dömde utan långa förhand-

Georg von Rosens Erik XIV och Karin Månsdotter är en av våra mest älskade historiemålningar. Karin Månsdotter i sin ljusa dräkt står som representant för godheten, Göran Persson som ondskan i svart, och Erik själv, den orolige och vankelmådige, i rött och grått. Foto Statens konstmuseer.

lingar Erik från sin krona. Han fick själv tala till sitt försvar, och han for genast ut i häftiga anklagelser mot adeln. Johan avbröt då sin broder, ropande att han var alldeles från vettet. "En gång i mitt liv var jag galen," svarade Erik, "och det var när jag gav dig lös."

KUNG ERIK I FÄNGELSE

I åtta långa år hölls Erik inspärrad. Sitt första fängelse fick han längst ned i källaren till Stockholms slott, i herr Eskils gemak, där Gustav Vasas silver en gång hade förvarats. Nu var där tomt och gott om utrymme för en avsatt konung. I Stockholm fick han vistas i drygt ett år, och sedan lät Johan, som ständigt fruktade för sammansvärjningar och försök att befria den fångne, flytta

brodern först till Åbo slott, sedan till Gripsholm och därefter till Västerås. Där behandlades Erik väl; han bevakades noggrant men saknade varken mat eller vin, och han fick ha sin familj hos sig. Två barn födde Karin Månsdotter under fångenskapen: sönerna Henrik och Arnold, bägge döda i späda ålder.

Men livet mörknade för den prövade kung Erik. *Uxor vi abrepta*, står att läsa under den 26 juni 1573 i den dagbok, som han förde under fängelsetiden: "Min hustru med våld ryckt ifrån mig." Johan ville ogärna att brodern skulle få flera barn, som i framtiden kunde bli farliga rivaler till hans egna ättlingar. Detta hände medan Erik satt på Västerås, och själv trodde han länge att Karin fanns kvar på slottet. Det berättas att han högt ropade hennes namn när han fördes från det ena fängelserummet till det andra.

Men Karin kunde inte höra honom längre. Tillsammans med sina barn hade hon förts bort till andra sidan Östersjön, till Åbo slott. Efter Eriks bortgång fick hon Liuksiala kungsgård vid sjön Roines strand i förläning av Johan III, och där levde hon ända till sin död år 1612. Barnen gick skilda öden till mötes; dottern Sigrid gifte sig med den finske adelsmannen Henrik Tott och sonen Gustav, den forne tronföljaren, dog i Ryssland 1607, ensam och bortglömd.

ERIK XIV:S DÖD

I oktober 1574 fördes kung Erik till sitt sista fängelse: Örbyhus slott i Uppland. En allvarlig sammansvärjning med syfte att mörda Johan och återuppsätta Erik på tronen hade uppdragats, och bevakningen blev omsorgsfull. 70 man stark var besättningen på det väl befästa huset; bland dem märktes sex arklimästare och åtta bysseskyttar, dvs. personer med uppgift att handha slottets artilleri. Johan ville känna sig riktigt säker på att hans broder aldrig mer skulle återfå friheten.

På kvällen den 24 februari 1577 fick kyrkoherden i Vendel, Johannes Persson, bud om att bege sig till Örbyhus. Kung Erik hade varit sjuk några dagar; han klagade över smärtor i bröstet och i magen, och nu hade han blivit så svag, att han måste beredas för sin hädanfärd. Eriks egen predikant Anders Eriksson hade redan gett honom sakramentet, och herr Johannes började tala med kungen om hur han skulle skicka sig till det tillkommande livet, övergiva denna världens bekymmer och förlika sig

Var det ärtsoppa som förgiftade Erik XIV? Omöjligt att säga idag men faktum är att brodern Johan föranstaltat om att väktarna skulle ha rätt att ge honom opium eller arsenik i en dryck om något fritagningsrykte förspordes. I januari 1577 kom rykten som talade till Eriks förmån. Vid undersökning av Eriks kvarlevor 1958 påvisades så stora mängder arsenik att de mycket väl kan ha orsakat döden. Foto Mats Landin.

med alla människor som han "något hade uteståendes med". Till detta svarade Erik först "något vrångliga", berättar herr Johannes, men som sjukdomen mer och mer förstärktes och kungen kände dödens sändebud vara för handen mjuknade hans sinne. På natten, när han låg på sitt yttersta, förmanade kyrkoherden honom och sade att han nu borde förlåta dem som hade på något vis förtörnat honom. Till det svarade Erik: "Ja, ganska gärna, av allt hjärta." Därefter låg han alldeles stilla, som om han sov, vid pass en timme, och klockan två efter midnatt den 26 februari gav så Gustav Vasas äldste son äntligen upp andan. Han fick sitt sista vilorum i Västerås domkyrka, och över graven lät man inrista en vers hämtad ur Första Konungabokens andra kapitel: "Riket är gånget ur min hand och vordet min broders; av Herranom är det hans vordet."

Redan efter några år började märkliga rykten gå runt landet. De visste förtälja att allt inte hade gått rätt till den gången på Örbyhus; kung Erik skulle ha dött av gift, som hans väktare hade givit honom. Det är i dag inte möjligt att fastställa sanningshalten i dessa rykten – liksom givetvis inte heller beträffande den tradition som säger, att kungen fått giftet i en ärtsoppa. Men Johan hade en gång skrivit till sin bror, hertig Karl, att han aldrig kunde få lugn och ro i riket så länge Erik levde, och det är känt, att Johan under Eriks fängelsetid vid flera tillfällen hade utfärdat befallningar till väktarna att döda den fångne kungen om något försök till fritagning gjordes. I så fall skulle de, heter det i en instruktion från 1572, "låta tillreda honom en dryck av opium, så stark att han över några timmar icke kan leva, den skole de giva honom att dricka, och var han eljest icke vill taga samma dryck till sig, skole de tvinga honom därtill". I stället för opium kunde man ge honom mercurium, som arsenik på den tiden kallades, och om tiden inte medgav detta fick väktarna binda Erik och skära upp hans ådror, både till händer och fötter "så att blodet löper av honom till dess han dör". Om inte detta heller var möjligt kunde de taga honom med våld, lägga honom på hans säng och kväva honom med bolster eller stora örngott. Under åren erhöll Eriks väktare förnyade föreskrifter med liknande innehåll, sista gången den 19 januari 1577, nästan exakt en månad innan Erik insjuknade. Just vid denna tid nådde också rykten om nya stämplingar till Eriks förmån fram till kung Johan i Stockholm.

Mot bakgrund av detta ter sig misstankarna om giftmord inte ogrundade. I våra dagar har man med hjälp av moderna naturvetenskapliga metoder sökt besvara frågan; graven öppnades år 1958, och den döde konungens kvarlevor underkastades en noggrann undersökning av medicinsk expertis. Den kemiska analysen av naglar, hår och de rester av mjukdelar som ännu fanns bevarade gav ett tydligt resultat: i kung Eriks kropp fanns spår av både kvicksilver och arsenik. Mängderna kvicksilver var ganska små, och att de fanns där kan exempelvis komma sig av att någon del av begravningsklädseln varit färgad med kvicksilverhaltig färg. De påvisade arsenikhalterna var emellertid betydligt större, så stora att de mycket väl kan ha orsakat förgiftning med dödlig utgång. Inget kan i dag säkert bevisas – arseniken i kistan kan naturligtvis på något vis ha tillförts utifrån – men fynden i sin helhet ger ändå ”fullt stöd åt antagandet, att Erik XIV blivit förgiftad med arsenik”. Så avslutar de sakkunniga sin undersökning.

Efter Katarina Jagellonicas död gifte Johan III 1585 om sig med den 16-åriga Gunilla Bielke.

Här avporträtterad i en mycket dyrbar dräkt, översållad med pärlor och guldbroderier. Kopia av ett samtida förlorat porträtt.

Konstnären är okänd. Sturefors i Östergötland. Foto Statens konstmuseer.

JOHAN III

Efter sin broders död fick Johan III en tid ett lugnare regemente och kunde mera ostört ägna sig åt det som enligt hans eget vittnesbörd var hans största glädje: att bygga slott. Gustav Vasa hade börjat modernisera de många medeltida borgarna i landet, och det arbetet fullföljde Johan. Ännu i våra dagar står slotten i Kalmar, Vadstena, Örebro, Gripsholm, Uppsala och andra ställen kvar som ståtliga minnesmärken från vasasönernas tid.

Johan III slöt fred med både Danmark, Polen och Lübeck. Men liksom sin broder ville han gärna göra erövringar i öster, och han kom snart i krig med Ryssland. Med tsar Ivan den förskräcklige, alla ryssars självhärskare, hade han gammal fiendskap, ända sedan den tiden då de båda friade till Katarina Jagellonica. Från krigsutbrottets dagar har en brevväxling mellan dem bevarats, en serie epistlar som söker sin like i svensk historia.

Twistens ursprung kan förefalla oss märklig; Johan och tsar Ivan var oense om den svenske kungens ställning var så hög, att hans sändebud kunde förhandla direkt med tsaren eller om detta måste göras indirekt, genom dennes ståthållare i Novgorod. De båda furstarna övergick snart till att överösa varandra med de grövsta förolämpningar. Tsaren kan inte ”annat göra än för-

undra och le", skriver han till kung Johan, "att en vill sig så förhåva och högmodas och förgäter bort sitt fäderne uti en by i Småland. Och som du skriver uti samme brev, att du vill hålla fred med Oss, kunde du det betänka, om du vore förståndig, att ifrån jorden är högt till himmelen, likaså är ock att hålla fred med Oss och icke med de ståthållare på Novgorod."

Johan III blev inte tsaren svaret skyldig. "Vi have bekommit din skrivelse", heter det i kungens svar, "och därutav nu som tillförene förnummit, vad oförnuftig, bondaktig högfärd, lögn och föraktelse du brukar emot Oss. Men om Vi icke hört, att din fader var storfurste uti Ryssland, då hade vi väl haft orsak att taga den mening därav, att någon munk eller bondekarl hade varit fader åt dig, efter du skriver så obeskedligt, likasom du hade varit uppfödd ibland bönder eller annat löst parti, som ingen ära veta."

Johan redogör utförligt för alla sina högförnämna förfäder – Gustav Vasa var minsann varken bonde eller smålänning – och han tar sedan tsaren ordentligt i upptuktelse:

Du skriver så mycket gäckeri och flärd och haver orenat och besmittat din mun med så mycket lögn, att han näppeligen någon tid kan bliva ren igen. Därföre görs oss icke behov att svara dig på allt det obeskedliga, högfärdiga narreri, som uti samme ditt brev förmäles. Men efter du bland annan stinkande lögn skäller Oss och Vår salige, käre herr Fader för ärelöse trälrar eller stratnicher, som ditt ryske tungomål förmäler, det ljuger du som en skälm så väl som allt annat; och därför må du själv bliva en stratnich och ärelös träl och en kristen huvudjägare och tyrann, som du ock i sanning är, efter du aktar varken ord, ära, sigill, brev eller sanning, som nog bevisligt är.

SIGISMUND

I november 1592 avled Johan III, trött och sliten. Många svåra tvister hade han fått utstå under sina sista år; med sin bror Karl, med herrarna i rådet och med det lutherska prästerskapet. Stor saknad hade kungen också känt efter sonen Sigismund, tronföljaren. Denne hade 1587 valts till kung i Polen, och nu härskade han sedan fem år tillbaka i sin morfars rike.

Det fanns mycken undran i Sverige den vintern. Sigismund hade uppfostrats till katolik av sin mor, och genom sin hustru Anna, dotter till ärkehertigen Karl av Steiermark i Österrike, hade han kommit i kontakt med både jesuiterna, kejsaren och

Detalj av gobeläng troligen vävd av belgiska vävare inkallade av Erik XIV. Inköpt på 1880-talet och hade då använts som matta i en drängstuga vid ett skånskt slott. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

Under en tronhimmel med det polska riksvapnet svär Sigismund konungaeden vid kröningsriksdagen på Uppsala slott 1594. Erik Sparre, en mycket lärd och inflytelserik medlem av högadeln, förestavar eden. Han blev senare avrättad vid Linköpings blodbad. Kungliga biblioteket.

påven. Många visste berätta om hur Sigismund for fram mot de lutherska i Polen; hur han drev ut dem ur deras kyrkor och förbjöd dem att hålla gudstjänst på det sätt de själva önskade. En del fruktade att han nu tänkte försöka återinföra den katolska läran i sitt arvrike.

UPPSALA MÖTE

Den sista veckan i februari 1593 var det stor uppståndelse i Uppsala. Hertig Karl och rådet hade kallat till kyrkomöte, och nu samlades folk från hela riket i den gamla ärkebiskopstaden vid Fyrisån: biskoparna i Linköping, Strängnäs, Västerås och Åbo, fyra professorer från det teologiska kollegiet på Gråmunkeholmen i Stockholm, tjugutvå magistrar och inte mindre än 306 vanliga präster.

Mötet började med en uppläsning av den augsburgska bekännelsen, det dokument som ända sedan Luthers och Melanchtons dagar varit de protestantiska kyrkornas grundläggande bekännelseskrift. Artiklarna lästes först på latin och sedan på svenska, "för de enfaldigas skull", som det sägs i en skildring av mötet. Utför-

Kung Sigismund till häst. Målningen, utförd i kretsen kring Rubens finns på Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

liga utläggningar av tesernas innebörd gjordes; särskilt vid artikeln om Guds församling höll biskopen i Strängnäs, Petrus Jonæ, ett mycket långt tal, vari han med "åtskilliga skäl" bevisade att "papisterna" med orätt sade sig vara den enda allmänna kyrkan. I två hela dagar pågick detta, och när man på eftermiddagen den andra dagen hade genomgått hela bekännelsen steg biskopen i

Strängnäs än en gång fram, frågande rådet och alla närvarande om de ville stå fast vid denna lära, även om det skulle behaga Gud, att de måste lida något därför. Alla reste sig upp och förklarade med en mun att de inte ville vika därifrån utan vara redo att våga både liv och blod för sin tro, berättas det. Då utropade ordföranden, professor Nicolaus Olai Bothniensis, med hög röst: "Nu är Sverige blivit en man, och alla hava vi en Herre och en Gud!"

Alla var lika eniga om att Johan III:s liturgi skulle avskaffas, den som varit ett försök att närma de lutherska och de katolska gudstjänstbruket till varandra och som efter sitt röda sammetsband fått namnet Röda boken. Men om annat var man oense. De flesta av prästerna var renlärliga lutheraner av strängaste slag, och de ville brännmärka som kätterska inte bara katoliker och vederdöpare utan också zwinglianernas och calvinisternas "villfarelser". Här fick de emellertid inte hertig Karl med sig. Han önskade förena alla evangeliska reformkyrkor i kampen mot påven, och det sades man och man emellan att hertigen nog i hemlighet höll sig till Calvins lära.

Om detta blev stort buller. Många av mötesdeltagarna ropade högt att calvinisterna måste fördömas, vad än hertigen tänkte. Ordföranden försökte förgäves stilla dem, och när detta inte lyckades reste han sig från sin stol, förklarade att han nedlade sitt ämbete och tågade i vredesmod ut ur salen. Dagen därpå gick biskoparna i Linköping och Strängnäs tillsammans upp till slottet och bad enträget hertigen att han skulle godkänna tilläggen om zwinglianer och calvinister. Hertig Karl menade, att fler nog kunde sättas in som kättare än Calvin, men han gav ändå till sist sitt bifall. "Sätter in alla dem, som I veta vara av det slaget," utbrast han när de båda prelaterna hade ansatt honom en god stund, "och fanen i helvetet med, ty han är ock min fiende!"

HERTIG KARL OCH SIGISMUND

På hösten samma år kom Sigismund till Sverige för att krönas i sitt fädernrike. Den 30 september 1593, just på hans skyddshelgons, den helige Mikael's dag, kom hans skepp roende uppför Stockholms ström. De lade till nedanför slottet, där hertig Karl, rikets råd och ett stort följe präster med den nyligen valde ärkebiskopen Abraham Angermannus i spetsen väntade. Hertigen

mulnade, när han såg den påvlige legaten Germanico Malaspina stiga i land vid kungens sida, och Sigismund kände inte större välbehag när hans blickar föll på Abraham Angermannus. Denne var långtifrån någon för kungen okänd person. Mäster Abraham var allmänt bekant som en av de strängaste lutheranerna i riket, han hade varit en av huvudmännen i motståndet mot Röda boken, och detta hade gjort att han under Johan III:s tid hade tvingats gå i landsflykt. Som ett tecken på att nya tider randats i Sverige var han nu återkommen och vid Uppsala möte utsedd till ärkebiskop.

Många samtal och nästan oändliga förhandlingar fördes innan de svenske var överens med sin nye konung och det kunde rustas till kröningsfest. I det längsta ville Sigismund på olika vis försöka stärka den katolska lärans ställning i Sverige, men hertigen och herrarna i rådet var obevekliga. I sin kröningsed måste Sigismund lova sina undersåtar religionsfrihet i enlighet med den augsburgska bekännelsen och Uppsala mötes beslut. Detta skedde i Uppsala domkyrka, och eden förestavades under den högtidliga ceremonin av riksrådet Erik Sparre. Kungen låg på knä framför altaret med uppsträckta fingrar medan han med hög röst läste upp de många och långa artiklarna. Det berättas, att hans fingrar efter ett tag långsamt började sjunka nedåt, men då steg den barske hertig Karl fram och uppmanade honom hålla upp handen igen. Det sägs också, att hertigen vägrade falla på knä framför sin brorson, när han skulle avlägga sin länsed. Så hade man inte gjort när kung Johan kröntes, förklarade han.

Efter kröningen for Sigismund tillbaka till Polen och lämnade åt hertig Karl och herrarna i rådet att tillsammans regera i Sverige. Det dröjde inte länge förrän den långa kampen om vasaarvet än en gång hade brutit ut i öppen strid. Lika beslutsam och kärvt hänsynslös som någonsin Gustav Vasa grep hertig Karl efter riket. Sigismund återkom med härspekt, men på fälten vid Stångebro skingrades hans polska krigsfolk som dimman i den kyliga septembermorgonen.

HERTIG KARL OCH RÅDSHERRARNA

Dramats sista akt utspelade sig på torget i Linköping halvtannat år senare, den 20 mars år 1600. När det blev uppenbart att hertig Karl strävade mot den högsta makten hade flera av rådsherrarna

Karl IX klädd i svart dräkt med guldgaloner och med en slängkappa, även den guldkantad, nonchalant buren över armen.

Den nervikta spetskragen är högsta mode, jämför med Sigismunds uppstående krage på föregående målning några år tidigare. Håret är kammat i eleganta hårslingor över den kala hjässan. 1600-talskopia av en försvunnen målning från omkring 1605–10. Grips-holm. Foto Statens konstmuseer.

brutit med honom och flytt till Sigismund i Polen. Tillsammans med sin herre återvände dessa till Sverige, och efter segern tvingades kungen att utlämna dem, "dessa fäderneslandets fiender och förrädare", som den hämndlystne hertigen kallade dem: riksråden Erik Sparre, Ture Bielke, Göran Posse samt Gustav och Sten Banér. Herr Sten hade suttit fängslad på Uppsala slott den gången när Sturarna mördades och då med knapp nöd sluppit undan med livet. Nu var snart också hans ödestimma inne.

Efter nyåret 1600 samlades riksdagen i Linköping. På hertigens begäran tillsatte ständerna genast en domstol med inte mindre än 155 ledamöter; förutom skolade jurister och representanter för krigsbefälet och de ofrälse stånden fick även några av hertigens anhängare bland rådsherrarna i uppgift att fälla dom över sina fångna ståndsbröder. Mot dessa riktades en lång rad anklagelsepunkter: de hade orsakat hat och ovänskap inom kungahuset, upphetsat både finländare och ester till uppror, förmått Sigismund att med väpnad krigsmakt dra mot sitt fädernesland och mycket annat. Många skarpa ord växlades; hertigen for ut i nya hätska angrepp medan Erik Sparre, landets främste expert inom statsrättens område, försvarade sig och sina olycksbröder. Göran Posse föll efter några dagar till föga, bekände sin skuld och bad om nåd. Men de övriga stod fast. Ingen av dem ville vidgå att de gjort orätt; de hade hela tiden endast lytt sin laglige konung. Ture Bielke citerade Jesu ord i Bergspredikan: "Ingen kan tjäna två herrar".

Domen föll den 17 mars. Göran Posse fick av nåd behålla livet, men de andra fyra herrarna dömdes för landsförräderi till förlust av både liv, ära och gods liksom den finske knekthövitsmannen Bengt Falk, en annan av hertig Karls ivrigaste motståndare. Inom tre dagar skulle avrättningarna verkställas.

SIGRID BANÉRS BERÄTTELSE

Alla de anklagades familjer hade vid denna tid kommit till Linköping för att en sista gång få se sina kära. Bland dem befann sig Gustav Banérs maka Christina Sture med barnen Margareta, Sigrid, Axel och Johan, den senare bara två år gammal. Dottern Sigrid har i ett brev till sin äldre syster Anna många år senare berättat om vad som hände dessa dagar. Herrarna hölls strängt bevakade på Linköpings slott, och deras hustrur satt mest varje dag utanför porten och tiggde och bad om nåd. En kall vinterdag tog fru Christina barnen med sig ut på vägen mot Kungsbro, där hertig Karl hade sitt residens. När han närmade sig till häst i spetsen för sitt följe föll de alla på knä i snön vid vägkanten och ropade och bad. Men hertigen bara red förbi som om han varken såg eller hörde.

Dagen före avrättningen fick de dödsdömda äntligen träffa sina kära. Sigrid Banér berättar, att hennes far satt mest hela dagen i

fönstret och läste i sin psaltare. Om och om igen upprepade han en vers ur den 73:e psalmen: "Jag är för mångom ett vidunder vorden, men du äst min starka tröst." Men både vid middagen och aftonmåltiden log han och skämtade med barnen som om inget hade bekommit honom. För att inte tiden skulle bli alltför lång befallde han sin dräng att skära till käpphästar som de små fick rida på.

Den natten blev inte mycken sömn. Föräldrarna låg och taltes vid, och barnen kunde höra fru Christinas "ynkeliga gråt och klagan". Fadern försökte trösta henne och bad henne vara till freds med Guds vilja.

Dagen därpå, den 20 mars, var skärtorsdag. Gustav Banér steg upp tidigt på morgonen och klädde sig. Inget kunde man se på honom än som förr, när han gjorde sig redo för en resa. Han föll ned på sina knän och bad, och så gick han in i barnens rum.

"Kära barn, det är så handlat med mig, att jag intet arv lämnar eder," sade han till dem, "men jag beder eder, att när I hören mitt namn nämnas, så skolen I för min skull aldrig slå neder edra ögon, och därför vill jag intet taga hela världenes goda." Han räckte dottern Margareta sin psaltare och sade: "Denna skall du hava för min skull", och skrev i den sitt namn: "Gustav Banér, den 20 Martij, En klagelig dagh." Sigrید fick ett hjärta av guld, i vilket låg ett krucifix, som fru Christina hade givit honom till nyårsgåva när de var i Polen.

Därefter tog herr Gustav av sig den kedja av guld han bar runt halsen och vid vilken var fästad som ett hängsmycke bokstaven C i guld och vinröd, genomskinlig emalj. Det var Christina Stures namnskiffer, och herr Gustav hade en gång fått kedjan i fästmansgåva av henne. Nu räckte han den till Margareta och sade: "Den skall du giva din broder Svante, och bed honom ingen giva den utan den han unnar så gott, som jag haver unnat den, som jag haver den givit." Vid detta tårades hans ögon, och de började alla gråta och önskade, att de måtte dö med honom. Men då sade herr Gustav: "Kära barn, I skolen intet ropa hämnd, utan befalla hämnden den som rätt dömer. I skolen för ingen nöd önska eder dö och för ingen vällust att leva."

Biskoparna i Skara och Växjö hade nu trätt in i rummet tillsammans med två andra präster. Inför dem förrättade Gustav Banér sitt skriftermål. Han och hans hustru mottog nattvarden, och sedan tog han sina kära i famn med hjärtans tårar och bad

Gustav Banér med familjen samlad i fängelset på Linköpings slott natten före avrättningen den 20 mars 1600. Kistebrev i Nordiska museet. Foto Bertil Höglund. Bild överst s 119.

Det banérska familjesmycket, som Gustaf Banér gav sin dotter Margareta samma dag han avrättades, och som han fått i fästmansgåva av sin hustru Christina Sture. Smycket består av en guld-kedja med ett C i guld och vinröd genomskinlig emalj samt med grön, svart och ljusblå emalj i vissa partier. Den undre berlocken består av en barockpärla. Den i C:et hängande berlocken är en Ceylonsafir. Tillhör Nordiska museet. Foto Mats Landin. Bild nederst s 119.

dem farväl. Alla som var i rummet grät.

Så kom en profoss och bad honom skynda sig, och Gustav Banér måste till sist vandra "den sorgeliga gången". Fru Christina gick med nedför trapporna, och hon höll honom hela tiden hårt under armen. Nere i portvalvet var de andra herrarna redan församlade, och med sin man Ture Bielke stod Margareta Sture, fru Christinas syster. Bägge ville följa sina män ut ur slottet, men en av vakterna stötte fru Margareta för bröstet och sade: "Låter herrarna gå, eller skall det bli annat av!" Då svarade Gustav Banér och Ture Bielke: "Låter dem bli ostötte, de äro nog stötte förut!"

"Och så gingo de ifrån oss med helbrägdade lemmar och sågos aldrig mer i detta livet," slutar Sigrid Banér sin berättelse.

LINKÖPINGS BLODBAD

På Stortorget i Linköping skulle avrättningarna ske. Med flygande fänikor, pipor och trummor förde hertigens hakeskyttar de dödsdömda genom gatorna. Överallt i fönstren och på hustaken stod folk och såg på, och nästan alla jämrade sig och grät över det ömkeliga mord som här skedde, berättas i en av de många skildringarna av dessa händelser.

Inne på torget bildade knektarna spetsgård. Som den äldste av rådsherrarna fick Gustav Banér först stiga fram. När han hade dragit ned skjortan över axlarna sträckte han upp sin högra hand och sade med hög röst:

Det är mänskligt att frukta den lekamliga döden, helst en sådan smädelig död, som är tillredd för ogärningsmän. Denna handen och hela kroppen haver jag väpnat och haft ospard för mitt fädernesland och aldrig låtit bruka mig antingen i råd eller dåd mot den ringaste eller varit benägen till något, som Gud och Sveriges lag givit överheten makt och våld att straffa mig för. Här bliva i dag tjugutvå faderlösa barn och fyra bedrövade änkor. Deras tårar och vårt oskyldiga blod ropar dagligen till Gud, det vet jag. Oskyldig dör jag, hörer det, och förbannad vare den, som talar illa på vår döda mull!

Så kastade han några penningar till bödeln och föll ned på knä. Bödeln bad honom vända sig mot solen, vilket han också gjorde, och sedan band Gustav Banér själv sitt armkläde för ögonen. Biskopen av Strängnäs gick fram och viskade i hans öra: "Käre herre, bekänn att I ären skyldig till denna döden." – "Nej, nej i Jesu namn!" blev svaret, högt så att det hördes över hela torget. Ett ögonblick senare föll hugget, och herr Gustavs huvud rullade på det röda tyg, som man lagt ut på marken. "Gud vare din själ nådig!" utropade Sten Banér och Ture Bielke.

Som det börjat fortsatte det. Först Erik Sparre, sedan Sten Banér, Ture Bielke och till sist Bengt Falk, alla måste de böja knä under mästermannens svärd. Axel Kurck och Arvid Stålbarm, två andra av hertig Karls fängslade fiender fördes också fram till avrättningsplatsen. Där läste sekreteraren Erik Jöransson Tegel upp ett för dem av hertigen utfärdat benådningsbrev och vände sig därefter till den ongivande folkmassan för att höra dess mening. "Det är nog blod, nog blod! Nåd, nåd!" svarade folket, och då fick de båda herrarna återvända till slottet. Arvid Stålbarm skall ha yttrat: "De salige herrar riksråd skola väl nu undra, vart jag tagit vägen, emedan jag icke kommer efter dem till himmelriket, såsom de väntat."